Хліб насущний – червоний
документальна повість

Автори: П. Зелінський, Т. Мельничук

ПРОЛОГ
Із записної книжки Уколова

Я комуніст. А комуніст — це значить бути людяним. Тільки не до ворогів. Комуніст — голос Леніна до людей. Комуніст сильний тоді, коли партія його сильна. Партія моя, як діброва, я ж — її гілка. Зламати можна гілку, діброву — ні. Мене можуть вбити куркулі, а Партію не схитнути. І як розмножується жолудями діброва — так ростиме партія моя.

Я комуніст. А комуніст — це значить: думаю про майбутнє, а стверджую сучасне. Все — для сучасного! Сьогодні для країни хліб — рівнозначний перемозі. Або хліб, або загибель. Хліб! — сказав Ленін. Хліб! — сказала партія. Буде хліб! — відповіли ми, комуністи. В куркулів тріщать комори від збіжжя, а армія, країна не має чим жити. Дай, куркулю, хліба, залиш собі, скільки треба, а решту дай країні, дай тим, хто недоїдає і недосипає. А куркуль нишком хихикає: «Не взяла вас Антанта — голод візьме. Це — найсильніший цар. Закопаю, хай краще згниє, а не відвезу вам». Словом, і сам не гам, і другому не дам. Ні, брешеш, куркульський типе, даси! А не даси — іменем революції, в ім'я життя, в ім'я трудящого люду, в ім'я влади Рад — самі заберем. Будеш стріляти у нас, то й сам будеш розстріляний.

Так, нам сьогодні скрутно, але чи ж має комуніст право жадати легкого життя тоді, коли всій його вітчизні важко?! Чи ж має він право шукати безпечного місця, коліс його батьківщина в небезпеці?!

Нас послано у Вільхівець цілу продгрупу. Вогонь, кажуть, очищає все. Всі мої друзі пройшли крізь святий вогонь революції і громадянської війни, А загартований ленінською правдою — ніколи не схитнеться. Я вірю вам, побратими мої. Тобі, Антонов, тобі Богінський, тобі, Якове Бойко, тобі, Поліно! Ми з вами вже організували і відправили два обози хліба. Поки що у нас не стріляли. Але, напевне, не в одного хазяїна лежить в землі закопана добре змащена гвинтівка, А гвинтівки лежать спокійно до пори. Надходить час — вони стріляють.

По навколишніх селах уже підступно ляскають постріли серед ночі. Сухі і короткі, як слово смерть. І продармійцева юна, як полум'я, кров скапує у гірку землю, щоб звідти проростиі потім огнисто безсмертним маком або червоним колосом пшениці. А вдень над свіжою могилою у жалобі знімають шапки побратими і очі їхні сивіють від тяжкого болю, а серця залізно тверднуть у святій ненависті.

Учора вночі у селі Потоки бандити закатували комнезамівців — діда і дванадцятилітнього онука. Обом їм розпороли животи і туди повно насипали жита. Мовляв, усім таке буде, хто посягне на наш хліб. Правда, в селі Вільхівець нібито тихо. Але хтозна, чи то не затишшя перед кривавою бурею?!

РОЗДІЛ І.

У хаті покійного Аврама Мельника весільна вечірка. Батькує брат Аврама Кузьма. Ет, хай йому перчене, чи ж так думав віддавати свою племінницю Кузьма?! Глядів її, як свої очі. Викохав таку, що котрий парубок гляне, то світ і маму рідну забуде. В золоті б тобі, дівко, ходити, а тепер будеш голими стегнами по селі блискати. Багачкою станеш: в соломі спатимеш, а зубами будеш чухатися. Та й твій продармійський князь — багач—без гач. Бодай був грім побив і тебе і мене разом з твоєю матір'ю, як маю чути від людей: зійшлося ледащо з ледащом—та й спливло нінащо...

О-о, встає зятьок, тягнеться з келишком до мене. Пий, пий, напився б ти махновських куль. Це в думці. А про людське око усміхнувся квасно, як старець до жебрачки у голодну п'ятницю.

Яків Бойко завважив це, хитрувато підняв брову:

— Батьку, цокнімось за іже єси, що цар Миколашка зійшов на пси... Дай боже здоров'я вам і мені, та щоб куркулі паслись на нашій стерні!..

Еге, зятьку, ти дуже мудрий, але й я народився не з торби. Який цар — такий трон, який затвор — такий патрон.

— За твою, Якове, владу!

Напустив на себе старий, чи, може, щиро віншує?

— Так, за владу: аби тебе любили молодиці спереду, а Махно ззаду.

Це вже додав Іван Білий. Яків замало не захлинувся. Друг називається! Нема щоб підняти авторитет молодого, а ще й кпинів досипає. Пив вино, згіркле від людського реготу. Пив чуже вино в чужій хаті. Господа пахла чужим хлібом, чебрецем і гвинтівками. Хліб був на столі, чебрець десь дивився зі степу жовтим оком з-під кривавих кінських копит (коні білогвардійські і червоно- армійські), а гвинтівки морозно блимали чорними пожадливими до людської крові зіницями з-під лави, на якій сидів Яків з пругкою, як ранкове сонце над житами, Соломією.

Гаврилу Уколову не сиділось за весільним столом. Раз-по-раз виходив надвір, перевіряв пости: пильність не сіль — очі не виїсть. Навколо по селах валують банди. Сутички не минути. А Якову приспічило женитись... Мовчи, а ти хіба інакший? Інакший!.. Он Поля поруч з Соломією... Обидві гарні збіса. Ні, Поля — вродливіша... Що в ній таке?!. А цей вечір, клятий, так і пахне всяким зіллям!.. Ага, братка, кому зіллям, кому весіллям, а кому смертю... Кого це шукає очима Поля? Може, мене?.. Ото ще!..

Поля цоркнула защіпкою —розчинила вікно. Валом хлинули голоси:

— Гі-і пі-ть бу-у-дє-є-єм

І гуля-ять будє-єм,

А Зеленого й Махна

Добіва-ать бу-дєм.

— Гей, Петро... Дай гармошку!

— Дзуськи... Вона у мене одна на всю волость... Штанів на, сорочки — на, а гармошки ні на понюх... Це тобі не сапа, Якове.

— Вчора у Миронівці банда Зеленого посікла на макове зерня Пильонова... Кажуть, що так: чвах-чвах і все. Паразити!..

— Це котрого? Того, що з нами служив у богунському?..

— Гей, душа, пий та міру знай!

Раптом Уколова мов хтось жбихнув шаблею під горло. Затопило подих. Що він горлає?!. Контра націоналістична!..

Разверстку забирают,

Хохлов голодных оставляют.

Уколов так дико стис ефес шаблі, мов хотів розчавити її. нібито була не шабля, а та сама «контра».

Спокійно, Уколов. Не тисни шаблю — вона не винна. Стань на дверях, стеж. Це, братка, не інакше — провокатор. Ні, шпик куркульський. Шпик? Щось не схоже. Не те, що мете.. Шпик — той би тишком. А це—явна контра, дарма, що коліна виглядають сонця крізь штани. Соломія подає чарку з горілкою цьому сірниковому музикантові?!. Так і є!.. Та ще й припрошує: «Пий, Захарку, пий»...

Бісові пальці перестали стрибати по коробці, повагом взяли чарку: «За кого пити, золотко Соломіє? За цей світ? Він збожеволів. Хай западеться без мене, — контра, два млинці, дурень в кулаці. Захарко вип'є за те, що унадився журавель до бабиних конопель. Та за те, щоб твої діти, золотко, збирали у коноплях сонячних зайчиків, а не кулі... Зайчики-стрибайчики... Віват! Так, я буду на весіллі, бо це моє весілля. Іншого весілля в мене не буде, бо я сліпий. Сліпий? Ні, ви сліпі. А я бачу: світ чорний. Цей світ чорний. Він для мене завжди чорний. Не слухаєте? Регочетесь, що Захарко п'яний? Мамо, чому мої очі плачуть?.. Веселіться... Веселіться!.. Всі веселіться!!.

РОЗДІЛ II.

У хаті Аврама Мельника весілля, а в цей час у світлиці куркуля Самійла Стромила сватаються. Ох, і дивне це сватання. Пахне воно не хлібом-сіллю, а кров'ю. Політика? Ні, що ви! Куці обрізи, націлені в комнезамівців і продарміиців? Боронь боже! Самійло, хе-хе, на таке застарий. Боротьба — не його кінь (не пхай чоло на сокиру). А от гра (життя — сцена)—ця штука радує серце господаря. Тільки гра не на людях, а людьми — за ширмою. Як це робиться? А от так, тишком-нишком (навіщо жар в свої долоні брати, коли його можна загребти чужими, надійними руками?). Звичайно, це обійдеться недешево. Але за добру справу — можна й заплатити нелукаво.

По щетинистому обличчі пробігає зловісна посмішка. Вухо насторожено ловить нічні звуки. Стромило з хвилини на хвилину жде гостей — не до себе, а до тих, що весілля гуляють у Мельника. Все домовлено з бандитами. Мають налетіти, як чорний вихор. Душі живої не лишити. Пийте, гуляйте, Мельникові гості, веселіться, продрозверстники. Веселіться! Самійло нічого не

має проти вашої гульби. Господи, у нього допіру свої клопоти. І ніякої політики. І ніяких, боронь боже, обрізів, — хе-хе.

А те, що Василь Шипило завітав, — так він же сусід і добрий господар. Правда, сватати нема кого. Але про господарські справи кому ж балакати, як не господарям?

А що тут роблять піп Воронов з дяком Борисом Луковським? Так собі. Батюшка зволили прийти — квартирою турбуються, чи не могли б жити тут. А дяк— як за драними портками рак: куди піп, туди й він гульк. Батюшці це як козі будяк у рот. Зажди, аж сьогодні він скараскається цього псалма мужицького, відлучить од себе, як господар теля від корови, як десниця божа праведних од неправедних одлучає.

— Істинно глаголю вам, браття во Христі, — не перебивай, Борисе, — істинно глаголю вам: всяка власть на землі од бога спослана.

— А власть совєцька дияволом настановлена, — підсунув і свою клешню дяк. — Сказано-бо в писанії от святого Махтея, глава- стих...

— Курдюх тобі на язик!—Не стримався господар. — Не пхай пальці, де пан... Кажіть, отче, дальше.

— Хто на власть руку підніме — наживе собі ворогів смертельних. Видно, так угодно богу. Смиряймося у своєму несмиренні. Будьмо хитрі, аки лиси, і невловні, аки змії. Все під сонцем минуще.

Тепер уже всі слухали уважно або тільки вдавали поштивих. Мовляв, городи, отче, тини, поки вистачить пруття. Знаємо вашу святість: думає про гарбузи — співає про образи, а коли горілки воліє — хвалить порожню сулію.

Правда, хто слухав, а господар більше дослухався до ночі за вікном. Ловив кожен шерех: ось-ось, ось-ось...

Водночас встигав і за «сватами» глядіти. Доливав вина, припрошував, вкидав і своє словечко.

— Отож і кажу я, — повів по околицях він, коли піп набалакався і в вузьку щілину рота почав булькітливо лити прохолодне яблучне вино (Стромило дивився такими настирливими очима на рот батюшки, мов хотів сказати: «Верни назад те, що випив. Чуєш, верни!.. Не те, що мені шкода, а просто не можу, коли п'ють моє, а не я — чиєсь»... Дяк теж, як смок, прилип до склянки. Та й Шипило, добрий сусіда, нема що казати, не дармував: лив, як у пивну бочку — буль-буль-буль- буль. І де стільки в нього влазить?!.).—Ото ж і кажу, що все минуще: і людинка, і тваринка, і власть. Але будьмо правдиві перед собою і богом: краще, щоб ця власть минулася живше, ніж минемося ми. Витягайте мене з води, доки ще жовч не трісь, а як я околів — стійте на березі і чухайте крижі. Дурень дурневі — голови скрутять і підуть п'ятами наперед.. Це ви істинну правду сказали, батюшко, що не пожадай крові ворога свого. Добрий до доброго і крізь вушко голки прийде, а злий зі злим не розминеться і на широкій дорозі. Та поки злий злого знищить — по доброму дзвони три рази пробамкають... А як ви міркуєте, батюшко, чи гріх ворога його ж зброєю вбити?

Батюшка для годиться хотів заперечити, щось про смирення проректи, але Шипило забив сокиру між співбесідників:

— Чи не досить притч там, де треба пороху і шабель?.. Червоні, батюшко, нас єлеєм не мастять. Вам то що, а нам — хоч плач хоч скач: хліб —давай, м’ясо— давай! Не даси — самі візьмуть! Закопаєш? Сховаєш? В солому зариєш?.. Пропоную збирати надійних людей, озброїти їх і...

— Не те!—закрутив головою Стромило. — Тільки— не це!

А сам знову нащулив вуха на вікно. Чекання почало йому дошкуляти: коли ж, нарешті, налетять бандити?!

Батюшка зайорзав, як на дергівці. Пробі, він не чекав таких розмов. Навіщо це йому? Сибіру захотілось чи свинцю у тім’я?!. Нараз здалось, що йому читають вирок: «Ім’ям революції!..». Ні, хай собі тут мастять голови, а він в діла мирські не втручається: досить йому амвона. Дурного ноги квапляться до загибелі, а розумна пташка не дасть зловитися в сильце.

Вицнулив ще з півкварти тої кави, що тручає з лави, виждав, вдавано поскаржився на осатанілий біль у голові, вибачився, що не може бути корисним, капелюха — на тім'я і: «Спочивайте з богом». Дячок — за ним, як хвіст за мишею. Батюшка так було скривилися у горниці, як середа на п’ятницю, що Луковський справді подумав: отець занедужали. Але не встигли спуститися у балку, як піп Воронов зареготався: «Ха-ха-ха-а! Барани хочуть вовків пасти», — і тут же затягнув з дивним для духовної особи вибриком:

Дівка в сінях стояла, стояла,
На козака моргала, моргала...
Отак, дяче, голова ледача! Ха-ха-ха-а!

РОЗДІЛ III.

Соломія не хотіла, щоб Поля так швидко йшла додому. Але подруга настояла на своєму. В сінях було темно і волого.

— Проведу тебе, — сказав Уколов.

— Дуже хочеш? — спитала Поля. Їй стало приємно, що він її хоче провести. Їй стало радісно, що він буде мокнути разом з нею на дощі.

— Ніч пахне полином, стернею і твоїм платтям, — сказав він.

Вона мовчала. Сама не знала, чому мовчить. Думала, що дощ дуже холодний. А ще думала, що дощ шарудить листям, як їжак, або людина, і що в житті кожного — дощ змінюється сонцем, сонце — грозою. Але не могла дійти висновку, що ліпше — сонце чи гроза. Чи, може, ліпше, як нема ні сонця, ні грози?

— Ніч пахне могилою мого розстріляного білобандитами батька,—сказала вона.

Тепер уже Уколов мовчав. Думав про те, що він — людина і Поля — людина і що тепер війна, ну, не війна, а боротьба; а боротьба — теж війна, а війна людей убиває. Думав про те, що не хотів би, аби вбило його, а ще більше не хотів би, аби вбило Полю. А ще думав про те, що це здорово, — чорт забери, —іти собі отак по мокрій стежці, бачити перед собою миготливий силует дівчини (не просто дівчини, а саме Полі, Поліни Великіної—друга, товариша), а коли вона посковзнеться на мокрому морузі — підхоплювати за прохолодну в крапельках дощу руку і відчувати, як від цієї такої малої, як пташа, руки йде щось таке дивне, від чого солодко паморочиться в голові і гаряча осяйна дрож пробігає по всьому єству.

— От і оженили ми Якова,— сказав він і чомусь зітхнув.

Вона ж згадувала, як сяяли очі Соломійки: дівчина світилася, мов яблуко в місячному мареві, соромливо і трошки боязко горнулася до свого Якова... До свого Якова... Так, відтепер він —її, а вона — його. Якось чудно! Відтепер вони будуть разом думати про одне, разом ходити, з однієї кружки пити воду, разом вечеряти, разом лягати... спати. При цій думці Полю мов хто ошпарив: мимохідь глипнула на Уколова і почервоніла до вух, мов дівчисько: неначе він міг знати, що вона думає.

— Цікаво, як це — мати чоловіка? — лукаво спитала Поля і чомусь пирскнула сміхом. Рвучко обернулася до свого супутника, схопила його за руку і потягнула бігцем під гору:

— Ходи!.. Плетешся, як ведмідь... Ну, й вайло ж ти, Гавриле... Но-но, чого засопів?.. Не гнівайся... Я так...

Потім він ішов попереду. Тримав її руку у своїй і не знав, що робити з такою малою рукою. А кущі обсипали їх росяними іскрами.

РОЗДІЛ IV.

Бандити заскочили в село далеко за північ. Вони сподівалися (про таку можливість сповістив їх посланець Стромила) захопити продармійців зненацька... Завдяки пильній варті, яку розставив сам Уколов, їм це не вдалося. Один з вартових вчасно подав сигнал і всі, хто був на весіллі у Мельниковій хаті, прожогом вискочили надвір зі зброєю по бойовій тривозі. Сигнал почули і червоноармійці сибірського корпусу, що був розташований неподалік. Сибіряки негайно примчали кінно на виручку товаришів. Тієї ночі відбулася тільки коротка сутичка продгрупи з бандою. В ній замалим не загинула Поля від рук бандита в матроській формі (як пізніше було встановлено, той бандит був раніше чорноморським моряком, потім перекинувся на бік контрреволюції. Ще розповідають, що він у громадянську (1919 р.) воював разом з Уколовим. Проте Уколов цього матроса не знав, доки з ним не зустрівся віч-на-віч тієї ночі, коли відбувалося весілля в його друга продармійця Якова Бойка. Вірніше, це було далеко за північ, коли дощ ущух і місяць світив, хоч мак збирай. Зрозуміло, що якби Уколов і той блудний матрос достоту зналися раніше, то вони не могли б не пізнати один одного).

Коли по бойовій тривозі Уколов і Поля вибігли з хати, в якій мешкав Уколов і куди вони щойно зайшли з весілля, на них летів вершник в матроській тільняшці. Як Поля, так і Уколов спочатку розгубилися: видно, вони прийняли верхівця за когось із своїх, але, коли той наблизився, Уколов, мабуть, пізнав, що не свій і скомандував: «Стій, стріляти буду!». Матрос схитрував: «Хлопці — ззаду їх! Бери живих!»—гукнув він і, коли, розгубившись на мить, Уколов і Поля

зиркнули позад себе, матрос блискавкою метнувся до Поліни, що була на два кроки ближче до нього, ніж Уколов. Зі свистом шугнуло криваве лезо шаблюки вниз. Ще доля секунди—і заплакала б ніч кривавою росою над розрубаним тілом дівчини.

За волосину від голови відбила бандитську шаблю шабля Гаврила Уколова. Не встигла Поля зойкнути, а бандит випрямитись в сідлі, як другий удар продармійського леза розсік голову верхівця від тім'я до брови. Поля вистрілила з нагана, матрос викотився з сідла, замертво звалився на землю.

Ждати було нічого, треба було бігти на виручку своїх: звідти долітав шум, тупіт, ляскання пострілів. І вони чимдуж побігли. Через деякий час матрос прочумався на студенній росі, заворушився. Куля Поліни пройшла крізь праве плече. Ще згодом то поповзом, то рачки, то встаючи, він доплентався до першої-ліпшої клуні, видряпався на сіно і мертвецьки заснув. То була клуня Самійла Стромила.

Продармійці знайшли його аж десь перед полуднем. У сні він скотився на землю, пробував ще раз вилізти на сіно, щоб там заховатись, але не міг. Як упав, так і зостався конати під клунею.

Лежав горілиць. Тяжко поранений, блідий, як смерть, безсилий. Але живий. Не міг ворухнутися, але розумів: живий. Хто ця жінка? Де він бачив її? Вона прийшла врятувати його? Можливо! Жіноче серце — добре і багатопрощаюче. Він спробував було вдячно усміхнутися їй, але раптом його очі від жаху розширилися. Хотів закричати, але не міг. У синіх очах закрутилася жива сльоза. В ній відбивалось небо, яке за мить захолоне. Матрос пізнав Полю і зрозумів: прийшла його вбити. Дострілити як собаку.

Вона повільно розстібає плетену сумочку-корзинку. Він це бачить, але нічого не може зарадити. Не може ні прокляти, ні поблагати дарувати йому життя.

Жінка засовує руку в сумочку. Виймає невелику блискучу воронену залізячку, яка так невинно зветься наганом і з якої вже одна куля пройшла крізь плече матроса. Куди вона буде стріляти? В груди? В голову? Все одно... Ні, не все одно. Невже вона не бачить, що він живий?!. Що він ще хоче жити?!. Чому в неї такі чорні, як ненависть, очі? Тому, що має його вбити? І вб'є... На цей раз не промахнеться... Досить! Стріляй! Стріляй!! Стріляй!!! Я— матрос Запорожець... Ні, я бандит... Я з медвинцями вдосвіта примчав сюди, щоб усіх вас порубати на шматки. І тебе, і твоїх...

Жінка підступила на крок. Піднесла наган.

— Полю, стривай!.. Без Уколова — не будем...

Вона на мить завагалась. Матрос зібрав останні сили, підтягнув руку до голови і пальцем ткнув собі у перенісся між двох синіх очей. Це означало: пускай кулю сюди.

Перед очима стоїть ніч. Він з кільканадцятьма бандитами на повному галопі мчить до хати Аврама Мельника. Їх було завчасно повідомлено про кількість продармійців (Стромило неточності не любив). Опору не ждали: «весілля... гамір... всі будуть напідпитку... Лишається несподівано наскочити, оточити, ввірватися в хату — і баста червоним: передушать, як мух...»

...Матрос знову розплющив очі. Жінка (він тепер добре її пізнав, але це його ні тішило, ні смутило, ні жахало, як перед цим. Йому стало байдуже до всього: хіба не однаково, чи смерть наступить хвилиною раніше, чи хвилиною пізніше), а жінка стояла до нього впівоберта і щось гнівно доводила середнього росту чорнявому чоловікові, що був одягнутий наполовину в військове, наполовину в цивільне... Чи це не той самий, що розсік йому голову? Той!

До матроса мимоволі долітало:

— Все одно я його застрелю. Прощати? Революція не прощає! Не крути, Гавриле, головою. Ми досить прощали. Ні, це не помста. Це не кров за кров. Це не за те, що він мене замало не перетяв шаблею. Причім я? Він же замахнувся на мене не тому, що це я, а тому, що я — на боці революції, на боці Радянської влади. Отже, він підняв руку на революцію. Значить — він ворог. А ворога — знищують... Ну що ти мені доводиш: «Може, не свідомо вчинив». Нам ніколи агітувати його, виховувати. Вбивати йдуть тільки свідомо. Він же розумів, що йде вбивати, а не гостинці несе. Таким свідомість тільки кулею вганяють у мозок. От я йому і зроблю це!

Поля рвучко викрутилася і скинула наган на матроса. Бахнув постріл, але куля попала не туди, куди вона цілилась: Гаврило Уколов в останній момент вдарив Полю по зап'ястю.

— Ти що, йолки-моталки?! — ошаліло дивився він на Полю,— Лежачого? Напівтрупа добивати? У бою — так, а тут — не дозволю!

Розгнівана й ображена Поля ковтала сльози гніву і образи. Вона підшукувала якесь гостре, мов камінь, слово, щоб кинути ним у Гаврила, але не знаходила. А той з притиском відкарбував: Все! Баста! Виживе — хай ходить по світу, а ні, то ні!.. А ви, дядьку Самійле, — звернувся до

ошелешеного від несподіванки Стромила,— не пошкодуйте пораненому води... І стежте, як за своїми очима, аби не вислизнув... Та й хлібець привезіть... Пора!

— Люди добрі... Добийте його, хай не мучиться, — жалісливим голосом прошамотів Стромило.

А в самого інше на думці: телепні бандитські... І знайшов же я з ким зв'язатись! Щоб вас усіх були покавальцували. Сподівався— переколошматять продармійчиків, а воно он що... Оцей лежить, як баран недорізаний... Ага, ждіть! Він тоді нап'ється од мене води, як рак у верші свисне. Хай здихає, як пес. А вголос додав: —Якщо наказуєте, то вже дам йому води... Все ж таки воно створіння боже, людинка, а не тваринка, — і благочестиво усміхнувся. — Та й хлібець привезу... Аякже... — А про себе: «Наїлися б ви землі сирої!».

— Всі кроком руш за мною! — скомандував Уколов. — А ти, Полю, вибач, що я тебе по руці...

РОЗДІЛ V.

І зашурхотіли по ночах залізні заступи. І земля приймала хліб, і холодно мовчала...

Сліпий Захарко ходив по селі, вигравав якісь свої болючі мелодії, дмухаючи у притиснутий до губів пучечок золотистої соломи. Той пучечок був у Захарка замість губної гармонії. Звуки були незвичні і нечувані раніше. Ніхто так і не міг второпати, як це Захарко домудрувався, що й на соломі грає.

Захарко нахмурювався і благав зустрічних: «Чуєте, люди, робіть так, аби хліб не пахнув кров'ю». Ішов з простягненими вперед руками, судорожно ворушив пальцями і протяжно, неначе в передсмертну хвилину, просив: «Люди, де ви?!»

Уколов при зустрічі вітався з Захарком і з почуттям сорому згадував Яковове весілля, коли вперше почув голос Захарка і подумав про нього: «Провокатор!» Зверх обережності!.. Ех, братка, хіба так можна?..

Пораненого «матроса» доглядала у присінку дружина Самійла Тодоська. Спершу Стромило не хотів його брати до себе: «Хай здихає під клунею». Тодоська гайнула принести кварту води, бо лежачий благав пити, але Самійло перестрів її, чиркнув долонею по кварті і вода пролилася жінці в обличчя.

Тодоська тільки плечима знизала і покірно: «Ні, то ні... Не пес же — людина... От я і хотіла...».

— Вона «хотіла»! Дивись мені, бо й жити відхочеться...

Він ніяк не міг простити «матросові» невдалий напад бандитів.

Цілий день поранений мордувався на сонці, кусав пересохлі губи. Цілий день навіжені мухи виїдали йому очі, обліпляли рани, а він не мав сили одігнати їх.

...Соломія цілий день ждала, не могла діждатися Якова. А коли той приходив і обхоплював її за округлі плечі широкими твердими долонями, потім лоскітливими пальцями гладив і пощипував жагучий стан, вона вся аж дзвеніла од радості, щасливо пручалась, а потім обм’якала, сповнена млосною жагою. Її сміхотливі очі туманились, заплющувались і вона безсило повисала на руках Якова, мов на сонячній гойдалці.

...Голова комнезаму Макар Овчаренко з секретарем сільради Касяном Колядою будували радянську владу по-мужицькому, лише їм одним відомому законові. З куркулями — діло просте, як яйце розбити. Покликали Шипила: «Так і так, класовий враже. Ти — ворог сознательний, все розумієш сам. Щоб нам не довелося пачкати об твоє, ворога класового, тіло руки — дай коня безземельному селянинові Андрієві Хоменку. Коня і плуга. Згода? Згода!».

Шипилові невтямки: «Звиняйте, а що буде орати Андрій Хоменко, коли він безземельний?»

— Не кривословити, товариш кулак Шипило. Тоісь, ви — кулак, а товариш — це я,— примружує очі Макар Овчаренко.—У товариша Хоменка єсть земля. Йому наша власть на чолі з головою земельної комісії Іваном Березовим вділила економічеський відріз.

— Так де ж?! У Андрія той економічеський клапоть назад одібрали і приточили Федору Вихватню.

— Хто? — розширюються злісно очі в Овчаренка. Потім звужуються, недовірливо застигають льодом на прихованому, але явно насмішкуватому погляді куркуля. — Хто?!

— Та власть, що дала, та й одібрала: Іван Березовий і його земські члени писар Петро Затірка і Федь Рудешко.

— Стривай, стривай, —спохапується голова комнезаму, про щось здогадуючись. — Яку я горілку дудлив у земського товариша Березового і його членів?.. А вони гиготіли: «Горілочка-покоток, покотися у роток. За здоров'я того, що земелька його...» Так он як! Гендлюють землею!? За горілку!? Бідняка зобижають!?

А вголос додав: «Розберемось. Сам Уколов і сільрада буде розбиратись. І, звичайно, я! Згодні? Ну, ясно: згодні!

А в цей час до Уколова на скаргу поспішав сам Андрій Хоменко. Образили його, зневажили. Усе життя служив чоловік у багача Кубишкіна, як той раб, спини не розгинав. Коли йому вділили шмат землі, то так зрадів, наче то не землі вділили, а сонця. А тепер — на маєш, Гандзю, книш: відібрали. Бідняк обдумував, що має сказати Уколову. А скаже він отак: «Що це робиться на цім світі?! Ви ж самі казали, що біднякам землю дати повелів Ленін. Отож той фалд землі сам Ленін мені призначив! Хто ж має право відбирати його в мене?»

РОЗДІЛ VI.

У сільраді з пропозиції Уколова зібрались продармійці, члени земельної комісії, активісти-комнезамівці. Причин для зібрання було багато. Учора надвечір банда перехопила продармійця Злотника, що супроводжував обоз із хлібом до станції Таганча. Він затримався на станції з-за оформлення актів про здачу хліба і затримки мішків і відстав од валки підвід. Їхав на останньому возі, яким правив підліток Тимішка Половець. В темряві збилися з дороги. Чи то хлопчина щось передчував, чи просто боявся ночі, але став просити свого супутника, аби не їхати далі, а заночувати в когось із господарів у Москаленках. Продармієць нагримав на хлопчину: «Я мушу сьогодні ж бути у волості, доставити мішки і відзвітуватись перед Уколовим... Поганяй!» Хлопець натягнув віжки, колеса заклекотіли по укоченій дорозі. Продармієць благодушно дрімав на мішках у возі, поклавши під бік гвинтівку. А його кінь, прив'язаний до воза, біг поруч. Минули Половецький хутір, гострі очі Тимішки завважили попереду якісь тіні. «Дядю, там хтось є!»—з острахом прошепотів хлопчина. «Не базікай, поганяй! Якщо є — то свої!»—незадоволено пробурчав Злотник.

А через кілька секунд йому в очі дивилися дула двох бандитських гвинтівок. Його ж гвинтівка холодно спала під боком. Забув боєць про те, що він боєць і що зброю солдат повинен тримати напоготові.

На ранок у Вільхівці чиясь ворожа рука розклеїла листівки. Листівки були писані... кров'ю Злотника. Ворог не жалів крові свого противника. В листівці, знайденій на дверях хати, де жила Поля, писалося: «Хочеш нашої пшениці — наїсися куль з рушниці. Забирайся з села. Сьогодні пишемо кров'ю. Злотника, а завтра напишемо твоєю і твого Уколова!»

Листівки подібного змісту знайшли у себе й Уколов та інші продармійці: від незадоволення куркулі перейшли до прямих погроз. Обіцянка наїстися куль, зрозуміла річ, не з приємних. Треба стократ помножити пильність.

Трапилась ще одна несподіванка. Яків Бойко мало не застрелив приймальника хліба Івана Білого. До сьогодні він вважав Івана своїм приятелем. А тепер дружбі край. Як же все сталося?

Іван обважував неграмотних господарів, а іншим за могорич дописував більше, ніж насправді ті здавали. А часом пуд-другий і «наліво» тягнув. Теж за могорич. Яків і сам був непроти осушити чарчину. І не раз забігав до приятеля на «огненну сльозу». Але, коли дізнався, що товариш крутійствує, — більше ні краплі не пив з ним і попередив: «Будеш крутити барани на своїй вазі —власноручно застрелю! За одне пшеничне зерно, украдене в держави,— застрелю!»

Іван теж був не ликом шитий, але побачивши, як люто ходять вилиці у Якова, не став лізти в пузир: «Чого доброго, і справді прихлопне. Не Яків, а чортзна що... Революційна принципалів!..» А коли сьогодні вдосвіта Іван знайшов листівку на своєму порозі і побачив, що вона кров'ю написана, затряслися піджилки не на жарт. Все! Не хоче він ні влади, ні революції світової, — хоче жити!

Ще зранку напився в коморі, як квач, згріб п'ятірнею всі папери і списки, що свідчили, скільки хто здав хліба, засунув той паперовий жмут під пахву і почвалав до ставка. Ішов і сам до себе мугикав: «Білі обіцяють кулю, червоні — кулю. І то ще хто—дружок?! Революціонер знайшовся! А нащо мені така влада, що й чарку забороне випити. Покину я цю владу, поки ще піп наді мною не закадив ладаном...»

Дійшов до ставка, спинився, а там, видно на дощ, жабина капела такий крекіт зняла, що аж у вухах лящить. «Жаби-крекотухи,— звернувся Іван до булькатих, — а знаєте, чого я прийшов? А приніс вам хлібодарчі папери. Нате, читайте!» — і пожбурнув згорток у зелену воду.

На це нагодилися Яків Бойко з Мовшуком.

— Це так, Іванку?! — схопився за револьвер Яків. Мовшук став між них: «Сказилися! По розум у Богуслав їдьте! Не досить, що нас білобандити клацають, давайте ще й самі себе перестріляємо».

Яків заховав револьвер.

Ці та інші причини і спонукали скликати збори.

Уколов був зовні спокійний, а в душі все кипіло:

— Не одній контрі ми відсікли голову, приборкаєм і куркулів. Партія, Ленін, Вітчизна вірять нам, ждуть, що ми дамо хліб армії. Хліб ми даєм. Але мало. Чому? Тому, що до куркулів ми ліберальні, до середняків —неуважні, а бідняків дозволяєм собі зобижати. Конкретно. Активіст Задеряка діє по такому принципу: куркуль — не золотий, бідняк — не срібний; дери, як липку, аби надране видко. Це — перегин. А все, що не на користь нової влади, — те їй на шкоду. Так от що, братка Задеряка, чому ви у бідняка Вихватня забрали з горшка останнє жито? Повернути! Зі свого повернути! А з медом що у вас вийшло? Сваволя! Нам потрібен хліб, а не мед. А ви пішли і в селянина мед загребли. А сліпий Захарко співає: «У Росі свиснули раки, що тече мед із пупа Задеряки». Село регоче над вами, а одночасно, братка, і над нами через вас. Цим самим ви вбиваєте наш авторитет, даєте привід сміятися з представників Радянської влади. Ще один перегин — і ми будем судити вас. Іменем революції!

Задеряка тільки хнюпився та розгублено бурмотів: «Та я що! Та я хотів, аби добре було!»

— Далі! — продовжував строго Уколов. — Товаришу Овчаренко, ви стали головою комнезаму для того, щоб організувати, єднати бідняків на боротьбу проти куркуля. Це — ваша пряма ціль. Стріляйте по ній, а не по гавах! Навіщо били разом з Касяном Колядою середняка Івана Затірку? Я як комуніст не дозволю, щоб зібраний нами хліб пахнув середняцькою ненавистю чи бідняцькими слізьми. І ще. Що за вибрики ви робите в церкві? Уявіть, товариші, приходить Макар Овчаренко в церкву і, здрастуйте православні, піп кадить ладаном, а наш Макар нагинається до свічки, припалює цигарку і димить нею до кінця служби. То правильно, що ви ненавидите попів та релігію, але ж курити в церкві — це некультурна вихватка. Віруючих не треба озлобляти, а треба їм очі на правду розкривати. Більше середняків — не бити, у церкві — не курити, а Іванові Затірці вернути кожуха, який ви стягнули з нього при допомозі Касяна Коляди.

Потім Уколов надав слово голові земельної комісії Івану Березовому: «Розкажіть зборам, як ви гендлюєте землею, як ви берете хабарі і в кого взяли вже по півкабанчика за державну земличку?»

Березовий почав оправдуватись, пробував усе звернути на жарти: «Та воно, товаришу Уколов, я думаю собі так: рука дающого —не оскудіє, рука берущого — не усохне».

По зборах пройшов смішок.

— Усохне! — перебив гнівно Уколов. — Усохне кожна рука, що посягне на державну власність. А вас — ми розстріляємо за такі речі!

РОЗДІЛ VII.

У душі Стромила кипіла лють на продгрупу, наче в його грудях сто чортів зірвалося з ланцюга: знайшли і забрали 50 пудів зерна. А тут ще й інша халепа. Уявити собі, йому Радянська влада — ніж у серце, а для бідноти журавель у жмені. Тішиться біднота, мов її хто на сто коней вороних посадив. А перед нами, хазяями, кирпу гнуть. От хоч би цей Іван Вірченко. Натеребив дітлахів — аж десятеро має. Такий був смирний чоловік, хоч до рани тули, а тепер з совєтами дихає. Не захотів пособити мені— трошки хлібця мого приховати у себе до кращих часів. «Ні, — каже він, — не можу!..» Я не стерпів: «Іди ти, кажу, голодранцю дурний: і мені було б, і тобі якась жменя перепала б. А так— все пропаде пропадом, загарбають продармійчики». А він: «Давно пора вовкові хвоста прищемити!» Іч, як осмілів! Не захотіли заховати мого хлібця і Андрій Хоменко, і Кирик Коваленко, і Трохим Рудешко. А тепер все. Продармійці забрали 50 пудів. Правда, чесно виплатили за хліб гроші. Але що гроші? Коли то була не пшеничка, а червінне золото... Гай-гай, подивимось — хто кого!

В голові Самійла виразно, як ніколи раніше, снували думи про помсту.

...А в цей час у штабі Уколова навальний сміх душив продармійців.

— Ну й ловко ж ти його, Полю...

— Та то не я, то Гаврило...

— Зайшли ми з Полею до Стромила, — розповідає Уколов,— а вдома лиш «матрос» та куркулева дочка завбільшки з наперсток. Матроса ми не стали тривожити: хай трохи оклигає — дійте черга... А дочку Поля питає:

— Де твій батько?

А вона таким щебетливим дзвінким голоском:

— Мені батько казали, що як прийдуть ті, що пшеницю беруть, то аби я сказала, що тато пішли за мамою.

— А звідки ти знаєш, що ми пшеницю берем?

— Бо я собі знаю... Бачила, як ви в дядька Петра брали.

— То ти така цікава дівчинка?

— А така! Але ви мене не хваліть, я все одно не скажу, де батько пшеницю закопали.

— А ми самі знаємо де.

— Гай, де?

— А от тут! — тупнула ногою навмання Поля.

— І не тут, а-а т-а-ам! — протягнула дівчинка, поводячи очима в протилежний бік сіней, де сиділа, муркочучи, сіра кицька.

— І не там! — продовжувала гру Поля. — А отут!— І показала в інший куток.

— Ні, ні, ні!—застрибала дівчинка, тішачись, мабуть, що вона знає точнісінько де, а ці дядя і тьотя не знають. І, видно, для того, щоб переконливіше дати «адресу», де саме закопано — вона пострибала з вихилясами до кішки: «І не там, і не там, а отут, а отут—в кицьки-мицьки під хвостом».

Поля спаленіла: «От вредне дівчисько!» Але дівчинка сказала правду з усією своєю дитячою наївністю. Хліб справді був закопаний на тому самому місці, де сиділа, вихляючи пухнастим хвостом, сіра кішка.

РОЗДІЛ VIII.

Минуло три тижні. Зима. Земля надвечір сивіє і повниться сумом, як удова, що її чоловіка закатували білобандити. Тільки дуби несуть велично вогонь своїх листків, наче вогонь знамен, у тривожну далеч...

Стромило дозирав «матроса», як свого рідного сина: ночами привозив лікаря, переселив його до себе у покій, годував найкращими наїдками. Дружина Родоська тільки плечима знизувала: «Що сталося зі старим, зразу води не хотів подати, а тепер дує на нього, як на рану?»

Вона не знала, що її «хрещений» замислив. Не знала і про те, що вночі «матрос» і Стромило проговорили до передсвіту. Про що? Еге! Самійло не такий дурний, щоб хтось знав про його розмову, тим більш — про його наміри. Він бачить, що нова влада набирає силу, і виступати одверто проти неї — це безглуздя.

Цвяшок б'ють по шляпці. Спочатку легенько, а потім... Що давати запусто хліб «матросові»?! А давати мусить: Уколов —закон: сказав, дай водички і збережи життя «матросові», доки він зіпнеться на ноги,— значить, усе: хоч скач, хоч плач—підкоряйсь, а ні то дізнаєшся, де раки зимують. Але ж, червоний товаришу. Стромило теж не кізяки їсть. Ми вам помагати не збираємось, а щоб було усе шито-крито—привернемо «матроса» до себе.

Коли поранений ледь-ледь оклигав, Самійло прямо в очі сказав: «Слухай, ти, на мене накинули тебе, як міх гріхів на душу: доглядай, мовляв, поки не одужає і не стане потрібним нам. Словом, тільки ти зіпнешся на ноги, як опинишся в лабетах ревкому. Там або з тебе душу виженуть, або ти продаси всю свою братію... Як собі хочеш... Але я гадаю, що ги ще можеш відплатити за свої рани, за глузи і прислужитись батьківщині. Бо ж совєтщина, дорогий, так чи інакше минеться, як сніг. Дияволом послана — до диявола і піде...

Ти вже можеш триматися на ногах (я для цього зробив усе!), то або рятуй душу, або я тебе завтра ж передам туди, куди мені велено. Мушу!..»

— Що ви хочете? — запитав «матрос».

— На підході до Богуслава — Махно. Учора там відбувся бій. Махну дали гички. То не біда, що він зараз відступає (відступають для того, щоб закріпитися), але цей патлач ще своє покаже... Отож, давай...

— Зрозумів вас!.. Кінь є?

— Є!

РОЗДІЛ IX.

Ніхто не знав, куди це гак квапиться Захарко. Чому він, бідний, так захекався? Чому в його невидющих очах стільки тривоги? Він сковзається на ожеледиці падає, мовчки встає і знову біжить підтюпцем, стукаючи поперед себе ціпком замерзлу, як кістка, землю.

В селі вже де-не-де почали колядувати, бо ж свят-вечір прийшов у гостину. Колядував ще з чверть години тому і Захарко, тішачи селян то божою піснею, то перченими частівками, то різдвяними сміховинками. Він був веселий, сміявся добродушно, як дитина, якій подарували обновку. То там, то тут чувся його голос: Коляд-коляд-коляда,

Мені б жінка молода,
Аби прала, обіймала,
На парубків не моргала.

І закінчував:

Двісті пудів хліба
Відвезли державі комуністи
З Вільхівець.

Усі вже звикли до дивацтв Захарка, ніхто не закривав йому рота, а навпаки, просили: «Ану, утни ще!». І Захарко тнув кожному в очі, що захотів: ніхто на убогого сірому не наважувався підняти руку.

Вчора він зайшов в одну хату на гамір. Там різались у карти. Запеклий гравець Юра Биченко програвся до сорочки і не знав, як далі бути. Паленіє од азарту, а «банкувати» нема чим. А Захарко знав, що Юра носить довгі пишно закручені чорні вуса і що він швидше дав би голову одрубати собі, ніж відрізати ту красу під носом. Розповідають, що Юра як було сяде за стіл вечеряти, то жінка подає йому в одній полив'яній мисці борщ, а другу миску кладе збоку. Юрко з одної хлебче, а в другу стріпує довжелезні вуса — отак: хлюп-хлюп. Згадав це Захарко і закортіло йому поковерзувати над вусанем.

— Дядьку Юрію, — подав голос Захарко, що ви посумніли? Де наше не пропадало! Ставте правий ус на «банк»!

Биченко набурився, але таки поклав. І пропав найкращий на всю волость вус.

А зараз Захаркові не до балагурства. Тюпає, нещасний, по ожеледиці, розчахається, тлумно хапає студене повітря і гірко кляне свою долю, що він сліпий і не може побігти щодуху.

— Куди ти, Захарку?—питає чорне сонце.

— Куди?—питає червона земля.

— Куди? — питає чиста совість.

— А біжу я,—відповідає він,— людей рятувати від людей. Біжу я по червоній землі під чорним сонцем до тих, що для мене ні друзі, ні недруги. Біжу, бо почув я од людей, що чорне горе на нас насувається: йде Махно! На краю села уже його розвідка!

Будуть грабувати, мордувати, а Уколова і його побратимів розстріляють. Бо один проти тисячі— не воїн. Біжу сказати, аби тікали та ховалися продармійці. Не тому я це роблю, що вболіваю за червоних, а тому, що вони люди, як всі. А люди людей повинні жаліти. Бо інакше світ западеться, ріки скаменіють і згорять, і сонце померкне, як померкло воно для Захарка.

Довго біг Захарко. Здавалося, ось-ось повинен бути штаб. Захеканий, він крикнув: «Люди, де я?» На клич ніхто не одізвався. Прислухався Захарко — плеще ріка.

І чула синьоока Рось, як він скрикнув у відчаї: «Боже мій!»... Затим упав на червону землю ницьма, розпластав руки, мов хотів своїм серцем прикрити землю материнську од біди і наруги, і розпачливо заридав: він тільки тепер зрозумів, що біг у протилежний бік.

РОЗДІЛ X.

Не відчуваючи лиха, Уколов, Поліна, Горчаков і Антонов сиділи за столом у Поліниній кімнаті. В хаті було повно селян. Все вечоріло, і Уколов поспішав роздати гроші за хліб, а основне — передати всі партійні справи і керівництво продгрупою Горчакову (Уколова три дні тому призначили секретарем Богуславського повітового комітету партії).

Юрба брала гроші, перешіптувалась, гомоніла. Поля зовні здавалася веселою, жартувала, а в душі було похмуро і сумно: їх, залишає друг.

— Ти хоч приїжджай до нас, — якось задумливо, з тугою у голосі попросила вона Уколова.

— Полю... приїжджатиму. До тебе приїжджатиму... До тебе, чуєш?

Не встиг він домовити слова, як на порозі виросло три озброєні постаті.

— Ми—махновці! Руки вверх!— пролунало різко, як постріл.

Всі здерев'яніли. Тільки Уколов зирнув крізь голови селян і ще якийсь момент вірив, що то свої жартують. Він усміхнувся навіть: «Ви що?!» Але тут його очі.. Ні, ні,,, Не може бути!.. Гадина!

На порозі стояв недобитий Полею «матрос»... Матрос, которого він, Уколов, врятував!

Хапатись за гвинтівку було пізно. В очах потемніло: «Що я наробив?!»

Гаркнула команда — юрба кинулась врозтіч. Гаврило встиг ще у метушні торкнути Полю: «Рятуйсь!»... Вона теж, видно, пізнала «матроса», кинула останній розпачливо-осудливий погляд па Уколова. Схопила його за руку... Але рука не піддалась.

Уколов стояв на весь зріст і дивився просто в очі матроса. Ти-и?! Невже, гадюко, будеш стріляти!...

Буде, Уколов! Буде!!!

Полю, Поліно... Чому ти його не дострелила... тоді?.. Я!.. винен... Пізно!.. Прости, люба... Я хотів, як Ленін...

Дуло гвинтівки некліпно дивилося в перенісся Уколова... Мить... Дві...

Хто це поруч?..

Ага, Антонов! Друже, спасибі...

Секунда...

Полю, де ти? Нема. Устигла втекти? Якби!

А Горчаков?...

Куля зірвала череп, кров Уколова бризнула на побілену глиною і думами українську стелю. По долівці спливало червоне колосся. Вічне, як вічний вогонь революції. Вічне, як хліб. Як сіль. Як ленінська правда.